

Semantiline pragmatism Ene Mihkelsoni proosas

HENRIK SOVA

Märksa veenvamalt kui paljudes muudes proosatekstides selgineb Mihkelsoni romaaniloomingu taustal tõsiasi, et sisu ja keeleline elluviidus on üksnes nimetamises lahutatavad ning et põhimisel tasandil langeb *sisu sattumuslikkus ühte keelelise elluviiduse paratamatusega.*
(Tomberg 2011: 115)

Ene Mihkelsoni romaanide peategelased püüavad välja selgitada, mis minevikus juhtus. Neid vaevab seetõttu skeptitsismiäng, sest minevik ei anna ennast niisama kätte – see on mässitud tõrkuvate teabeallikate vastuolulisse võrku. Peategelasel ja lugejal temaga koos ei õnnestu kuidagi luua objektiivset minevikupilti, mis näitaks, kuidas asjad tegelikult olid. Artiklis selgitan, kuidas Mihkelsoni romaanide „Ahasveeruse uni” (2001) ja „Katkuhaud” (2007) narratiivne strateegia ja lausepoeetika kasvatavad lugejas seda kimbatust, aga seeläbi näitavad ka väljapääsu. Mihkelsoni tegelaste täbarale olukorrale kaasa elades hakkab lugeja mõistma, et tuleb leppida inimliku paratamatusega, et elatakse ebausaldusväärsete teabeallikate lõksus. Nii õõnestavad Mihkelsoni romaanid lugeja eelarvamust, justkui seisneks ajaloo mõistmine objektiivsete minevikufaktide väljaselgitamises. Tuleb tunnistada, et väited ajaloo ja maailma kohta tervikuna ei küündigi meist sõltumatu reaalsuseni. Siit aga kerkib küsimus, kuidas üldse on võimalik ajaloost tähenduslikult mõelda. Nii näidatakse Mihkelsoni romaanides lugejale, kuidas ajaloo probleem teiseks keelefilosoofiliseks probleemiks ja tänu sellele teisendusele hakkab koitma väljapääs kimbatusest, mis viib ka skeptitsismiängi leevenemiseni.

Esimene samm väljapääsu poole on inimestele omaste representatsioonistlike intuitsioonide kammitsemine. Representatsioonismi järgi saavad sõnad tähenduse selle kaudu, et need märgivad asju keelevälises objektiivses maailmas. Nende osutuseostega määratakse ka lausete tähendused: tähenduslikud laused esitavad mingi pildi neist sõltumatust maailmast. Representatsioonistliku ajaloomõistmise kohaselt leidub seega inimestest sõltumatu objektiivne viis, kuidas asjad minevikus olid. Nii tekib ajaloost kujutluspilt, justkui see oleks kivistunud plokk ajateljel, mis olevikust n-õ selja taha jääb ja mida tõesed ajalooväited representeerivad. Sellised representatsioonistlikud ulmad tekivad ohjeldamata metafüüsilisest tungist – tugevast tundest või isegi ihast, et ometi on mingi kindel viis, kuidas asjad on inimlikest kirjeldustest sõltumata. See võib kaasa tuua igasuguseid pahesid, muu hulgas lootusetut skeptitsismiängi: kunagi ei saa piisava kindlusega teada, millised väited kirjeldavad objektiivselt seda, mis tegelikult juhtus. Nii kaotatakse ka võime tulla toime ajalootraumadega ja hakkab näima, et ollakse kõigest õnnetud saatuse ohvrid. Just sellistele repre-

sentatsioonistlikust keelefilosoofiast tulenevatele metafüüsilistele ohtudele osutavad Mihkelsoni romaanid.

Kui aga representatsioonismist loobuda, siis milline keelefilosoofia omaks võtta? Keegi ei ela ju tähendusetus maailmas. Representatsioonismi loomulik alternatiiv on semantiline pragmatism. Pragmatism on laias laastus arusaam, et maailma mõistmine on olemuslikult seotud eelkõige sellega, kuidas inimesed maailmas eesmärgipäraselt tegutsevad, ja mitte niivõrd sellega, et neil on ligipääs sõltumatule reaalsele. Pragmatism võtab tõsiselt täbarat paratamatust, et inimlik tunnetusvõime on piiratud. Semantiline pragmatism on seega keelefilosoofia, mille järgi väidete tähendus saab sündida ainult inimliku tunnetusvõime piires tegutsedes. Tähenduslikud üksused ei ulatu väljapoole inimlikke praktikaid, et kuidagi esitada kirjeldustest sõltumatut maailma. Parim, mida on võimalik teha, on rääkida iseendale lugusid iseendast ja nende lugude alusel käituda. Sellise keelefilosoofia järgi saab ka ajaloo tähenduslikkus pärineda ainult keelekogukonna ühistest praktikatest, mitte sellest, et ajalooväited esitavad mingi pildi metafüüsiliselt objektiivsest minevikust. Ajalugu võrsub kogukonnas parajasti omaks võetud tähendusparadigmadest ja on seega olevikus tehtavate semantiliste valikute tulemus. Põhjendan artiklis, kuidas Mihkelsoni romaanide esteetiline mõju kallutab lugejaid just sellise pragmatistliku keelefilosoofia ja sellest tuleneva ajaloomõistmise poole.

Pragmatistlik keelefilosoofia annab raamistiku, kuidas tõlgendada Mihkelsoni loomingut mälu- või traumakirjandusena, nagu seda on sageli tehtud (Rein 2005; Sakova 2005; Laanes 2009). Pragmatistlik semantika ei lähtu enam küsimusest, milline oli traumeeriv minevikusündmus tegelikult. See oleks representatsioonistlik lähtepunkt. Pragmatisti jaoks on esimene küsimus, millist keelemängu parasjagu mängitakse ja miks. Ajaloo kontekstis tähendab see probleemipüstitust: millist ajaloonarratiivi mäletamiseks kultiveeritakse? Selles võtmes tegeleb Mihkelsoni proosa probleemiga, kuidas kehtestada o m a l u g u, mida mäletada. Oma lugu aga on igal juhul vaja, sest alles selle kaudu saab teada, kes ollakse ja kuhu plaanitakse minna. Enam pole küsimus selles, mida minevik peale sunnib, vaid mida olevikus otsustatakse rääkida minevikust, et saaks teha tähenduslikke plaane tuleviku jaoks. Nii et Mihkelsoni romaanid vaatavad küll minevikku, ent tegelevad selle kaudu hoopis tulevikuga.

Niisiis on selle artikli põhiväide järgmine: Ene Mihkelsoni proosaestetika ärgitab lugejat loobuma representatsioonistlikust mõtlemisest ja meelitab ta semantilise pragmatismi juurde. Sellisest süstemaatiliselt keelefilosoofilisest vaatenurgast pole tema romaane veel analüüsitud, kuigi kirjandusteadlased on osutanud Mihkelsoni romaanide erilisele suhtele keelelisusega (vt Merilai 2004; Kronberg 2005; Pilv 2005; Tomberg 2011: 114–115).

Semantilise pragmatismi kesksed tunnused on representatsioonismi tõrjumine, diskursiiv-kontseptuaalse lõksu tunnistamine ja seeläbi skeptitsismi leevendamine. Neid kirjeldan artikli esimeses peatükis. Seejärel selgitan teises peatükis, kuidas Mihkelson näitab esteetiliselt oma romaanides „Ahasveeruse uni” ja „Katkuhaud” semantilise pragmatismi tunnuseid, neid otseselt kirjeldamata. See paneb lugeja mõistma, kuidas romaanides kirjeldatud ebausaldusväärsete teabeallikate ring tei-

seneb diskursiiv-kontseptuaalseks lõksuks ja kuidas seeläbi leeveneb skeptitsismiäng mineviku suhtes. Oluline on, et see esteetiline manipulatsioon toimub kahel tasandil korraga: narratiivse strateegia ja lausepoetika tasandil. Kui lugeja meelitamine semantilisse pragmatismi piirduks ainult narratiivse strateegia esteetilise jõuga, siis võiks tekkida mulje, et Mihkelsoni romaanides on tegu kõigest skeptitsismiängi kirjeldamisega, mitte sellest väljapääsule osutamisega. Ent narratiivse ja lausepoetika tasandi koosmäng moodustab sujuva hermeneutilise ringi, kus kirjanduslikud võtted toetavad loo kui terviku esteetilist mõju ja vastupidi. Tänu sellele koosmängule tõuseb Mihkelsoni proosa semantilise pragmatismi silmapaistvaks kunstiliseks väljenduseks eesti kirjanduses.

1. Semantiline pragmatism

1.1. Representatsioonismi tõrjumine

Semantiline pragmatism ja representatsioonism on vastandlikud keelefilosoofilised vaated keele ja maailma vahekorrale (vt nt Hale jt 2017: 197). Nagu öeldud, representatsioonismi järgi esitavad kõik tähenduslikud üksused – olgu nendeks uskumused, väited või laused – neist eraldi seisvat maailma. Sellega käib loomupäraselt paaris tõe vastavusteooria: väide on tõene siis, kui maailm vastab kirjeldusele. Pragmatism kujuneski XIX sajandi teisel poolel välja representatsioonistliku keelefilosoofia ja sellega kaasnevate metafüüsiliste hoiakute tõrjumisest (vt Bernstein 2010; Misak 2016). Pragmatistid leiavad, et lähemal järelemõtlemisel ei saa keelt ja mõtlemist käsitleda kui midagi sellist, mis peegeldab erapooletult objektiivset reaalsust – kuigi paljude keelekasutajate eelteoreetiline intuitsioon ilmselt klappib sellise pildiga üsna hästi. Pragmatistliku alternatiivi järgi ei tulene väidete tähendus sellest, et need esitavad osutusseoste kaudu sõltumatut maailma, vaid tähendusliku üksuse – sõna, lause, väite, uskumuse – tähenduse väljaselgitamiseks peab vaatama, millist rolli see üksus mängib meie ühises keelemängus kui tervikus. Näiteks väljendi „ta on tegelikult hea inimene” tähendus ei pea tulenema sellest, et omadussõna *hea* osutab mõnele metafüüsiliselt objektiivsele omadusele väljaspool inimlikku praktikat, mida saaks siis maailmas avastada. Nii satutakse kurnavatesse metafüüsilistesse seiklustesse. Pragmatistlikult lähenedes seisneb selle väljendi tähendus funktsioonis, mida see keelekasutajate praktikas omab: näiteks võib selle roll olla veenda, et seda inimest oma kogukonnast välja ei visataks. Samuti ei pea väljend „maailm on selline, et ...” või „tegelikult on nii, et ...” tähendama seda, et pakutakse välja objektiivne maailmakirjeldus. Pigem on nende väljendite eesmärk meenutada, et vastavad väited on kogukonnas vaike-eeldustena omaks võetud, sest see aitab koostööd teha.

Semantilise pragmatismi hoiakuid inspireeris XX sajandi keskel Ludwig Wittgenstein (2000 [1969], 2005 [1953]; vt ka Misak 2016: 231–280) ja XX sajandi teisel poolel Richard Rorty (1979). Nad aitasid aduda, kuidas lahendamatu näivad filosoofilised probleemid võivad olla tingitud just representatsioonistlikust taustsüsteemist. Keel eksitab filosoofilisse rägastikku iseäranis siis, kui juhinduda ideest,

et sõnadel peavad leiduma maailmas vasted. Kui aga neid vasteid on keeruline tuvastada, seistakse silmitsi filosoofilise probleemiga: näiteks mis omadusele maailmas vastab omadussõna *hea* või mis ja kus on vaimuseisundid – uskumused, mõtted, tunded? Ajalooga seoses tähendab see küsimust, kuidas peaks mõistma mineviku tegelikkust. Representatsioonistlikult võttes peaksid ajaloosündmused olema metafüüsiliselt objektiivselt aset leidnud ja need ei tohiks sõltuda inimlikest kirjeldustest. Kui aga püüda nn ajaloolist tegelikkust välja selgitada, siis sageli ilmneb, et tegelikkus näib muutuvat vastavalt olevikus tehtavatele kirjeldusvalikutele. Alapeatükis 2.1 selgitan, kuidas just sellises kimbatuses viibivad Mihkelsoni romaanide peategelased.

1.2. Diskursiiv-kontseptuaalse lõksu tunnistamine

Oluline erinevus representatsioonismi ja semantilise pragmatismi vahel on see, et esimene on atomistlik, teine kontekstualistlik keelefilosoofia. Representatsioonist usub, et sõna tähenduslikkuseks piisab sellest, kui üksiku sõna ja ühte tüüpi asjade vahel on kehtestatud osutusseos. Näiteks kui keelekogukonnal on õnnestunud panna sõna *kohvitass* väljahäädamine ja kohvitassid maailmas omavahel kindlasse seosesse, siis sõna *kohvitass* üksikuna osutab kohvitassidele. Tal on tähendus ilma teiste sõnade või mõisteteta.

Semantiline pragmatist soovib lükkab sellise vaate tagasi. Ta rõhutab, et laiema kontekstita pole mõistel *kohvitass* väljahäädatus tähendus. Tähenduslikkuseks on vaja, et see oleks süstemaatiliselt seotud teiste keelemängus kasutusel olevate mõistetega, nagu *kohv*, *joomine*, *vesi*, *keetmine*, *tass* jne. Kasutades ühte mõistet, tõmmatakse endale paratamatult kaela terve kirjeldusvõrgustik – ei saa sõrmitseda ainult ühte võrgusilma teisi sikutamata. See mõttekäik laieneb kõikidele tähenduslikele üksustele, nagu mõisted, sõnad, laused, väited ja teooriad. Nii pole ka vaatlusandmete ja aistinguid kirjeldav sõnavara niisugune, mida keegi saaks kasutada ilma muu sõnavarata. Mõisteid vallatakse ühtsete kogumitena, millest ei saa eraldada üksikuid mõisteid, mis oleksid teiste suhtes esmasemad. Pole võimalik tuvastada tajude tähenduslike algühikuid, mis toimiksid iseseisvate antustena ega vajaks laiemat kontseptuaalset skeemi.¹

Selliste mõttekäikudega osutab semantiline pragmatist paratamatusele, et kõik tunnetuses tähenduslikult kättesaadav – kõik, mida usutakse, mõeldakse, tajutakse, mõõdetakse, võrreldakse – on tähenduslik ainult niivõrd, kuivõrd see on laiema diskursiivse praktika osa. Tulemuseks on, et kõikvõimalikud tähenduslikud üksused ulatuvad ainult teiste tähenduslike üksusteni, mitte keelevälise maailmani. Keelemängus osalejad on paratamatult suletud kindlatesse kontseptuaalsetesse võrgustikesse. Alapeatükis 2.2 kirjeldan, kuidas Mihkelsoni proosas läbivalt esinevad lausepoeetilised võtted manipuleerivad lugejaga, et too hakkaks just niimoodi maailma ja keele vahekorra mõtlema. Tekib kahtlus, kas on üldse võimalik millestki rääkida väljaspool omaksvõetud keelemängu. See oleks justkui semantiline nõiaring.

¹ Sellise mõttekäigu üks tuntumaid esindajaid XX sajandil on analüütiline pragmatist Wilfrid Sellars (2010 [1956]).

Omavahel põimunud mõisted ja väited moodustavad kontseptuaalse võrgustiku ehk diskursiiv-kontseptuaalse lõksu, mis asjastab ja struktureerib selle, mida keelemängus osalejad käsitlevad maailmana, kus nad elavad. Need semantilised lõksud muudavad maailma tähenduslikuks ja neisse langemine võimaldab keelekogukonna liikmetel eesmärged seada ja koostööd teha. Näiteks on empiiriline mõõdetav maailm tähenduslik ainult kindlas kontseptuaalses raamistikus, mis toimib selle alusel tegutsejatele diskursiiv-kontseptuaalse lõksuna. Selleks võib olla näiteks aristotelliku füüsika või newtonliku mehaanika paradigma. Nüüdisaegset arusaama universumist kui abstraktsest tervikust juhivad üsna suure keelekasutajate kogukonna jaoks sellised semantilised lõksud nagu elementaarosakeste füüsika või suure paugu teooria. Aga asi pole ainult selles, et need semantilised lõksud muudavad maailma tähenduslikuks, vaid juba kehtestatud semantilisele süsteemile on võimatu isegi mingit alternatiivi ette kujutada. Just seepärast on need lõksud, et piiritlevad paratamatult meie mõtlemise. Semantilised üksused, mille abil mõeldakse ja eesmärged seatakse, peavad oma tähenduslikkuseks juba olema hallatud mõne omaks võetud paradigmaga. Säärane kujutlusvõime raamistamine pole aga kahetsusväärne sattumus, vaid kuulub inimolemise juurde. Semantilised lõksud annavad inimlikule kujutlusvõimele raamid, mis on ühtlasi kujutlemist võimaldavate tingimuste osa.

Ka toimiva kogukonna ajalugu peab haldama mõni diskursiiv-kontseptuaalne lõks. See on tarvilik osa kogukonna identiteedist, mille kogukonna liikmed on vaikiva kindlustundega omaks võtnud. Eesti kultuuriruumis kehtestatud ajalooparadigmade näideteks sobivad ehk muistne vabadusvõitlus, ärkamisaeg ja ka metsavendlus. Need paradigmad on oma üldise semantilise dünaamika poolest samasugused lood nagu suure paugu teooria või ükskõik mis muud semantilised lõksud. Mihkelsoni proosa tegelebki probleemiga, kuidas üks kogukond võiks endale saada ajalugu valitseva semantilise lõksu. Indiviidi jaoks tähendab see loomupärast muret, et ei tea hästi, mis ikkagi minevikus juhtus, aga tahaks teada saada – teda vaevab skeptitsismiäng.

Enne Mihkelsoni teoste lähemat käsitlemist selgitan lühidalt, kuidas kaks vastanduvat keelefilosoofiat – representatsioonism ja semantiline pragmatism – suhestuvad skeptitsismiga.

1.3. Skeptitsismi leevendamine

Kui pragmatist peab elama diskursiiv-kontseptuaalses lõksus, siis representatsioonisti ähvardab kartesiaanliku kurja demoni seatud skeptitsismi lõks: äkki maailm polegi selline, nagu parim teooria seda esitab? Just representatsioonistlik keelefilosoofia võimaldab äärmuslikku skeptitsismi, sest sinna sisse kirjutatud väidete ja maailma vaheline metafüüsiline veelahe teeb võimalikuks selle, et omaks võetud teooria osutub täiesti vääraks – see ei taba universumit sellisena, nagu see tegelikult on. See võimalikkus ühtlasi õonestab representatsioonismi ennast, sest äärmusliku skeptitsismi tingimustes on ka väidete tähenduslikkus hajunud – enam ei teata, millele sõnad tegelikult osutavad (vt Button 2013). Kohvitassid pole enam kohvitassid ega metsavennad metsavennad. Samal ajal pole selge, kuidas on selline olukord võimalik, sest skeptiliselt meeliskledes ei saa samal ajal tähenduslikkusest täielikult loobuda. Kui

aga äärmuslik skeptitsism pole võimalik, siis peab olema midagi viltu keelefilosoofiaga, mis omakorda sellist skeptitsismi võimalikuks peab.

Seda seesmist pinget väljendavad ka Mihkelsoni romaanid. Ühelt poolt justkui näib, et polegi võimalik üheselt teada saada, mis minevikus juhtus. Teiselt poolt aga elatakse tähenduslikus olevikus, mis omakorda eeldab tõsikindlaid väiteid mineviku kohta. Pinge laheneb siis, kui loobuda keelefilosoofiast, kuhu selline pinge on sisse kirjutatud: semantiline pragmatist lükkab representatsioonismi tagasi ja tühistab sellega äärmusliku skeptitsismi võimalikkuse. Pragmatistliku mudeli järgi võetakse keelekogukonnas mingi väitekomplekt tõesena omaks ja tänu sellele saadaksegi tähenduslikku keelemängu mängida. Kui ma näiteks hakkan laua taga istudes kahtlema, kas mu ees ikka on kohvitass või – veel hullem – kas mul ikka on käed, siis ma mitte niivõrd ei meeliskle skeptiliselt nende väidete tõesuse üle, kuivõrd tekitan semantilise iivelduse: ma pole enam kindel, mida ma üldse oma väidetega silmas pean. Niivõrd, kuivõrd suudetakse enese jaoks kehtestada tähenduslik maailm, ei saa kõik olla teisiti, kui arvatakse (vt ka Wittgenstein 2000 [1969]: 72–73).

Niisiis on semantiline pragmatism representatsioonismi ähvardava äärmusliku skeptitsismi suhtes immuunne. Sellise epistemoloogilise turvakodu hinnaks on muidugi langemine diskursiiv-kontseptuaalsesse lõksu. See lõks on korraga nii needus kui ka õnnistus. Homogeenne alusväidete paradigma võimaldab maailmast aru saada, seal tegutseda, samal ajal aga välistavad semantilised lõksud tähendusliku maailma kehtestamisega kujutusvõime piirituse. Kui ma ei kahtle enam loos, mida jutustan enda ja maailma kohta, siis ühtlasi mõistan, kes ma olen ja millises maailmas elan, aga kaotan selle tõttu võime endast ja maailmast teisiti mõelda. Artikli järgmises peatükis vaatlen, kuidas Mihkelsoni romaanide minategelasi vaevab küsimus, kuidas kahtlustest vabaneda ja enesele oma lugu leida. Seda ei leia representatsioonistlikult ajalugu u u r i d e s, vaid alustuseks tuleb kehtestada narratiiv, mis üldse võimaldab minevikust rääkida. Selle loo tekitamise ja omaksvõtmisega hoitakse ka skeptitsismi vaos.

Kogu selle dialektika juures hakkab ilmselt pakitsema üsna loomulik metafüüsiline tung: skeptitsismi tõrjuda ja tõsikindlust saavutada ei saa pelgalt maailma kohta jutustatava loo kaudu. Kas asi pole tegelikult mitte selles, et kohvitassid ja metsavennad on ju ka p ä r i s e l t o l e m a s o l n u d, mitte et lihtsalt räägitakse niiviisi? Tõepoolest, sellega nõustub nii pragmatist kui ka representatsioonist. Ent lahkavused kerkivad selles, kuidas nende väidete tõesust mõista, või täpsemalt, mis rolli sõna p ä r i s e l t n e n d e s v ä i d e t e s m ä n g i b.

Semantiline pragmatist näeb sõnade p ä r i s e l t ja t e g e l i k u l t rolli meenutamises ja kinnitamisega, et neid kasutavad väited osalevad keelemängus, mis on juba vaikeeldusena omaks võetud. Selliste väidete kohta öeldakse, et need on tõesed. Tänu neile koostöö subjub ja asjad toimivad. Nende väljenditega esitatakse hoiak, et skepsis vastava väite suhtes pole enam eluterve kahtlus, vaid viiks asjad hullumeelsuse piirile. Väita, et kohvitassid on ka „p ä r i s e l t o l e m a s”, tähendab muu hulgas kinnitada, et pole mõtet kahelda, kas mu kohvitass äkki lauvalt pelgalt seepärast ära ei kao, et korraks silmad sulen.

Kui aga representatsioonistlikult meelestatud inimene kasutab sõnu *päriselt* ja *tegelikult*, siis kutsub ta üles kujutlema, kuidas on asjalood väljaspool inimlikku diskursiivset praktikat. Pragmatist manitseb siinkohal ettevaatlikkusele, et sellele metafüüsilisele ahvatlusele järele ei antaks. Tundub, et sõna *päriselt* selline kasutus nõuab võimatut: mõista väite tähendust väljaspool inimlikke diskursiiv-kontseptuaalseid lõkse. Pragmatist küsib, kuidas peaks sellisel juhul ette kujutama näiteks kohvitasse või metsavendi. Ehk kujutada seda ette nii, et inimesi pole ühtäkki enam olemas, ja siis hõljuda vaimusilmas läbi oma tühja kodulinna – näha maju, autosid, tänavaid ja akendest sisse piiludes ehk ka päris kohvitasse. Aga see kujutluspilt eeldab inimlikku tajuaparaati, nii et oma kujutluses tuleks tühistada ka see. Ilmselt võiks siis mõelda, et kõik on üks elektromagnetlainete, tuumajõudude, kvarkide jms hägune segadik. On aga selge, et kujutlus kvarkide hägusest segust ei kerkinud vaimusilma mitte seepärast, et vahepeal oleks maagiliselt omandatud jumalik vaatepunkt, vaid seepärast, et maiselt omandati elementaarosakeste füüsika. Nii ilmneb tõsiasi, et ei kujutletud mitte inimesteta „päris” maailma, vaid pigem seda, kuidas kindla diskursiiv-kontseptuaalse lõksu raames maailmast aru saadakse.

Aeg-ajalt kerkib tugev tunne, et kui suudaks näha asju väljaspool diskursiivseid raame, siis näeks lõpuks asju selgelt või õiglaselt, näeks asjade tõelist palet. Need on representatsioonistlikud intuitsioonid, mida ergutavad inimlikud metafüüsilised tungid. Pragmatist soovib neid tunde dekonstrueerida.² Pole vaja karta, et kui elame „kõigest” diskursiiv-kontseptuaalses lõksus, mitte „päris” maailmas representatsioonistlikus mõttes, siis muutuks maailm justkui vähem tõeliseks või liialt „õhukeseks”. Vastupidi, loobudes representatsioonismi illusioonidest ja mõistes, et tõesed väited on juurutatud inimlikku praktikasse, saab maailm nii reaalseks kui üldse võimalik. Selle tõttu muutub maailm läbinisti immanentseks ja äärmuslik skeptitsism saab tõrjutud.

Mihkelsoni proosa peategelasi vaevavad metafüüsilised tungid mineviku kohta: äkki ikka saaks kuidagi teada, mis tegelikult juhtus, vaadata minevikku linnulennult, jumalikust vaatepunktist. Ehk aitaks see lahendada oleviku identiteedi-probleemi? Aga sellistesse representatsioonistlikesse eeldustesse on skeptitsism sisse kirjutatud ja seetõttu jääb identiteediprobleem alati kummitama. Lahenduseks on muuta keelefilosoofilisi eeldusi ja just sellist väljapääsu Mihkelsoni proosa esteetiliselt näitab.

2. Semantiline pragmatism Ene Mihkelsoni proosas

Selles peatükis selgitan lähemalt, kuidas Mihkelsoni romaanid „Ahasveeruse uni” (2001, edaspidi viidetes AU) ja „Katkuhaud” (2007, KH) keelitavad lugejat loobuma representatsioonistlikust ajaloomõistmisest ja meelitavad ta semantilisse pragmatismi. See esteetiline manipulatsioon toimub korraga nii narratiivse strateegia (2.1) kui ka lausepoetika (2.2) tasandil.

² Artiklis Sova 2019 kirjeldan täpsemalt, kuidas pragmatism saaks oma süsteemi raames kooskõllaliselt hallata representatsioonistlikke intuitsioone.

2.1. Narratiivne strateegia

Nii „Ahasveeruse unes” kui ka „Katkuhauas” on narratiivse strateegia juhtmotiiv skeptitsismiäng: minajatustaja tahab teada saada, mis minevikus juhtus, aga pole selge, kas ja mil viisil on see üldse võimalik. See minevikus kaevamise ja tõe jaluleseadmise tarve ängistab, sest segadus mineviku asjus kandub üle oleviku identiteedikriisi. Niisiis võtab minajatustaja ette uurimise, mis keskendub tema lapsepõlvele, eriti aga metsavennast isa surmaga seotud asjaolude väljaselgitamisele. Peamised teabeallikad on vestlused sugulastega ja arhiivimaterjalid.

Mõlemas romaanis on algusest peale selge, et minevik varjab end: teabeallikad tõrguvad rääkimast, nad keerutavad, on ebausaldusväärsed ja vastuolulised. „Ahasveeruse unes” on allikate vastuolulisus esil juba avapeatükis ja lausa suurte tähtedega, kui peategelasele teatatakse: „KAAREL RÄÄGIB TÖTT, ARHIIV VALETAB” (AU: 20). Lugejale antakse selgelt mõista, et taustsüsteem, milles skeptitsismiängi maandada, pole kaugeltki sirgjooneline ega objektiivne minevikufaktide väljaselgitamine:

Mingid lausejupid, killud kadunud tõelusest ristuvad, aga et taust on ikka veel ebamäärane, neljakümne kuue aasta tagune kontekst kadunud, ei oska ma kiire-kiire-aeglane tempos ühtegi küsimust ega vastust kokku sõlmida. Me räägime üksteisest mööda, ja kui me kord surnud oleme, ei mäleta sellest kevadisest õuest keegi midagi. (AU: 21)

Samasugune täbar olukord leidub „Katkuhauas”. Seal on peamiseks teabeallikaks tädi Kaata. Ent temaga pole lihtne vestelda, ta ei taha küsimustele otse vastata, keerutab ja salgab, siis on jälle liiga avameelne, selleks et ta jutt saaks olla tõsi:

Kaata rääkis kõik hinge tagant välja, rääkis sedagi, mida polnud olemas, tema oli suguseltsi jutupaunik, kes tihti enda üle ka ise naeris. Minule usaldamisega peab olema ettevaatlik, oli ta vahel öelnud, ma ei märkagi, kui lähen oma seletustega liiale. (KH: 22)

Järgmises lõigus kirjeldatakse vastuoksa, kuidas seesama jutupaunik ei taha eriti midagi rääkida: „Aga mu poole sajandi tagant leitud sugulane oli eneseväljendustes napp nagu ma isegi. Tegi märkuse, kuid ei selgitanud küsimisega peale, mida ta õieti mõtles.” (KH: 22) Ja kui räägibki, on ta lood muutlikud:

Me oleme küsimustest ja vastustest koosneva vestluse käigus kimpinud öeldava piire. Mis on täna Kaata keelel ja meelel, võib öödes saada tagasi võetud, nii et kui ma järgmisel hommikul tagasi tulen – kuid ma ei tule iga päev tagasi, minagi vajan kuuldust toibumiseks aega, mälestusreise ja hingerännakuid –, kui ma siis lõpuks tulen, on Kaata kujundanud mõttes eelmisest rääkimiskorrast sootuks erineva loo. (KH: 202)

Peamise teabeallika usaldusväärsus võetakse lühidalt kokku nii: „Ma ei tea kedagi teist, keda tohiks vähem uskuda ja kes oleks informatsiooni hankimisel nii ohtlik” (KH: 55).

Niisiis viskleb peategelane ebausaldusväärsete teabeallikate võrgus. Ta on nagu detektiiv: kahtlastest tunnistajatest ümbritsetuna peab ta välja selgitama, mis juhtus. Tõepoolest, nii „Ahasveeruse unes” kui ka „Katkuhauas” on kriminaalromaanile omaseid tunnuseid: oletatav mõrv, erinevad tõeversioonid, süüdlaste otsing. Ent otsustav erinevus seisneb selles, et puudub detektiivromaanile omane läbilööök või lahendus; lugeja ei saa koos detektiiviga lõpus kindlalt ja ühemõtteliselt teada, mis siis tegelikult juhtus. Ei juhtu seda võluväl toimuvat paradigmanihet, kus ühtäkki väljutakse kahtlase usaldusväärusega tunnistajate mullist ja detektiiv esitab sündmused justkui läbi kõikenägeva jumala silma. Teisisõnu, Mihkelson ei lase lugejal ega peategelasel nautida representatsioonismi läbilööki, kus mõistatus saab lahenduse nii, et kirjeldatakse, milline on maailm väljaspool tema kohta räägitavaid lugusid. Otsad jäävad lahti, minajatustaja ei paista leidvat oma skeptitsismiängile rohtu.

Ent Mihkelsoni romaanides kirjeldatud kimbatus osutub väljapääsuks lugejale, sest ta näeb seda kõike kõrvalt. Lugeja näeb, kuidas skeptitsismiängiga tegeledes selgub, et mineviku kirjeldusparadigmad (meenutused ja usutlused, kirjad, protokollid, arhiivimaterjalid, fotod jne) pole ühemõttelised tegelikkuse representatsioonid. Pigem on need nagu kleepuvad ämblikuvõrgud – kui püüda neist läbi tungida kuhugi selgemasse maailma, mässivad need üha rohkem endasse. Kõigele sellele kaasa elades hakkab lugeja kahtlema representatsioonistliku paradigma suutlikkuses hallata ajaloo tähenduslikkust. Ta mõistab, et skeptitsismiängi leevendamiseks tuleb loobuda metafüüsilisest hõllandusest leida lõpuks ometi representatsioonistlikult tõene minevikukirjeldus. „Katkuhaua” minajatustaja kahtles selles vaateviisis algusest peale: „Kas selleks, et minevikus toimunu tähendust põhjani mõista, peab seda kas või etendusena mõjuva pildina taastama, küsisin endalt [---]” (KH: 6). Vastus on, et ei pea ega saagi. Tänu Mihkelsoni romaanide tegelaste kannatustele koidab lugejale väljapääsmatu inimlik paratamatus: kui inimeste tunnetuspiirid on paika pandud ebausaldusväärsete kirjeldustega, siis pole enam tegu ebausaldusväärusega, vaid nii usaldusväärse tunnetuskanaliga kui üldse võimalik. Lahenduseks ongi see, et sellega tuleb leppida. Kõik, mis tunnetuses kättesaadav, on väljendusvahendite omavaheline seos, mitte jumalik vaatepunkt. Nii paneb Mihkelsoni narratiivse strateegia esteetika lugejat mõistma, et ebausaldusväärsete teabeallikate piiramisrõngas on hoopis semantilise pragmatisti diskursiiv-kontseptuaalne vangla.

Seeläbi leevendavad Mihkelsoni romaanid skeptitsismiängi ajaloo suhtes. Need sunnivad tunnistama, et elatakse semantilistes lõksudes ja tähenduslike minevikukirjelduste haldamiseks peab kehtestama minevikuparadigma. Kui see õnnestub, objektiveeruvad teatud väited ajaloo faktideks. Keelekogukond unustab kollektiivselt, et ajalugu on olevikus tehtud semantiliste valikute tulemus. Kogukonna liikmetel tekib tugev metafüüsiline tunne, et oli mingi viis, kuidas asjad tegelikult juhtusid. Hakatakse tegutsema arusaamises, et ajalugu avastatakse, mitte ei looda. Sellise konstruktiivsetest semantilistest protsessidest võõrandumise tõttu saavad kogukonna liikmed teatud hulga väiteid rahuliku kindlustundega omaks võtta. Need

ühised vaike-eeldused võimaldavad koostööd teha ja nii tekkinud kindlustundes leevenebki skeptitsismiäng. Sedasorti epistemoloogilise turvalisuse juured aga ei peitu enam representatsioonistlikus keelefilosoofias, et lõpuks ometi on leitud sõltumatu maailma objektiivselt õige kirjeldus. See tugineb palju kindlamale wittgensteinlikule arusaamale, et alusväidetes ei saa kahelda, sest sedasorti epistemoloogiline õõnestamine ähvardab muuta kogu keelemängu tähendusetuks. Minevikulugu omaks võttes ja selle alusel käitudes ei saa enam kõiges tähenduslikult kahelda. Nii näitavad Mihkelsoni romaanid seda, et lood minevikust küll piiravad kujutlusvõimet, ent ühtlasi võimaldavad ajaloost tähenduslikult mõelda. Ajalugu, nagu maailm tervikuna, on semantiliselt suletud kindlasse keelemängu.

Niisiis kätkeb Mihkelsoni narratiivne strateegia oma esteetilise mõju kaudu kolme semantilise pragmatismi tunnust: representatsioonismi tõrjumist, diskursiiv-kontseptuaalsesse lõksu langemist ja seeläbi skeptitsismiängi leevendamist. Mihkelsoni romaanid panevad lugejaid representatsioonistlikke eelarvamusi ümber hindama ja kammitsevad seeläbi metafüüsilist ootust, et ometi on mingi sõltumatu viis, kuidas asjad on.

Muidugi pole võimalik eelarvamustest täielikult vabaneda. Jõudes semantilisse pragmatismi, mõistetakse tagantjärele kogu eksistentsi lihtsalt ühe semantilise lõksu teise vastu väljavahetamisena. Nii on representatsioonistlik ajaloomõistmine ise ka diskursiiv-kontseptuaalne lõks, mille metafüüsilisi tunge Mihkelsoni ilukirjandus aitab talitseda. Seejuures on oluline, et Mihkelsoni romaanides seda dialektikat otseselt ei kirjeldata. Seda n ä i d a t a k s e lugejale narratiivse strateegia esteetilise mõju kaudu. See on tõhusam lähenemisviis, sest veel vanas paradigmas tegutsedes käsitletakse igat kirjeldust representatsioonistlikult ning seetõttu on oht semantiliste lõksude ja nende teisenemiste kirjeldustest valesti aru saada. Kindlam on meelitada lugeja keelefilosoofilisse paradigmapuhetusse muul viisil, näiteks esteetika manipulatiivsete protsesside kaudu.

Semantiline pragmatism toob aga kaasa eksistentsiaalse ängi. Representatsioonistlik süsteem pakub välja maailma, kus asjad on turvaliselt ära otsustatud. Peab lihtsalt seda maailma avastama – välja uurima, milline on igäühe saatus, ja sellega leppima. See tekitab skeptitsismiängi, sest kunagi ei tea ju, mis saatusel kellegi jaoks varuks on. Semantilise pragmatismi kontseptuaalses lõksus aga leitakse eest isekehtestamise paratamatu kohustus. Keelekogukonnad on sunnitud ise võtma vastutuse ja semantiliste valikutega kehtestama minevikust loo, mis aitaks edasi elada. Niisiis seal, kus varem sai loota saatusetehte, tekkis nüüd vabadus ja vastutus. Seeläbi taandub küll skeptitsismisäng, ent asemele kerkib eksistentsiaalne äng: maailm rõhub oma hooamamatusega ja mina – väike inimene – ei saa vastutada selle eksistentsi eest, mis näib mulle lihtsalt sülle langevat. Mihkelsoni romaanid kirjeldavadki seda inimlikku olukorda, kus semantilises lõksus olles tuleb olevikus otsustada, milliseid lugusid mineviku kohta rääkida, mida rõhutada, mida tasalülitada, mida unustada. Seega näitab Mihkelsoni proosa, kuidas skeptitsismiäng teiseb eksistentsiaalseks ängiks, ja nii võib öelda, et tegu on eksistentsiaalse vastutuskirjandusega.³

³ Ka ajalooliselt on filosoofias käinud semantiline pragmatism ja eksistentsiaalne äng käsikäes. Koos pragmatismi ja marksismiga on eksistentsialism üks kolmest hegeliaanliku filosoofia aja-

Keelefilosoofilise analüüsi järelendus, et Mihkelsoni romaanid on oma kunstilise mõju poolest eksistentsiaalne vastutuskirjandus, sobib hästi sellega, et tema romaanide ebausaldusväärsed teabeallikad lükkavad vastutuse peategelasele ja sealt edasi lugejale. Niisiis ei kerki see teema esile mitte ainult esteetilise mõju metatasandil, vaid ka jutustuse tasandil: peategelane peab ise otsustama, kuidas kättesaadud kildudest midagi kokku panna. Näiteks: Kaata ütles „oli märguanne, et ta on midagi tähele pannud, oli üsna kuulaja asi, kas ta öelduga haakus või mitte” (KH: 22). Kaata ja teised Mihkelsoni romaanide teabeallikad on triksterid – nad on petlikud, aga osalevad ometi maailma loomises ja see kõik kukub kuidagi nii välja, et inimesel ei jää pärast muud üle kui iseennast süüdistada. Samamoodi triksterlikult ehitab maailma üles diskursiiv-kontseptuaalne lõks: ta meelitab meid, lubades tähendusrikkust, ent samal ajal sulgeb meid endasse, jättes meile vastutuse selle eest, kuidas asjad on.

„Katkuhaua” Kaata on silmapaistev trikster eesti kirjanduses, kes muudkui punub oma diskursiiv-kontseptuaalset lõksu:

See oli nagu iseennast jutustav ja tõlgendav võrk, mida Kaata hommikust õhtuni kudus, ja kui tal öösel oligi olnudki mõni privaatne, ainult talle näidatud unenägu, vaatas talle hommikul vastu minu nägu, see nägu, mis, ise seda teadmata, otse nõudis varjavat loori. (KH: 28)

See lause tabab semantilise pragmatismi tuuma: isegi kui näib, et igaühel on privaatne, unenäolised tähenduslikkused, siis hommikuselguses mõistetakse, et need sündisid ikkagi ühise kogemuse kaudu. Tähenduslik minevik sünnib peategelase ja Kaata kohtumiste tõttu, ilma nendeta püsiks kõik vaikeolekus. Niiviisi ühiselt tegutsedes peavad nad aga paratamatult maailma mingit moodi mõistma ja seepärast pole ka ränk skeptitsismiäng talutav. Ängi leevendamiseks nõutaksegi varjavat loori, sest nii saab ümbritseda end mõne kontseptuaalse süsteemiga – võtta omaks lugu, et saaks olla keegi. Ent ei tohi lasta ennast eksitada, nagu oleks loori taga tegelikkus, mille võiks triksterile piisavalt peale käies kätte saada. Mõne loo, st „varjava loori” väljanõudmise ja kehtestamisega määratakse juba ära ka see, mis on loori taga. Nii tehakse maailm paratamatult omanäoliseks, seega ka vastutatakse selle eest ja ollakse alati üheskoos ise süüdi – see ongi eksistentsiaalne äng.

2.2. Lausepoeetika

Narratiivse strateegia esteetiline jõud, mis tõmbab lugejat semantilise pragmatismi poole, saab hoogu juurde Mihkelsoni romaanides järjepidevalt kasutatud võtetest: semantilised tõusud ja jutumärkide vältimine. Semantiline tõus leiab aset siis, kui ei räägita enam maailmast, vaid maailma kirjeldamise vahenditest, st maailmas leiduvate asjade asemel hoopis sõnadest, lausetest, väidetest, millega neid asju ise-loomustatakse. Keelefilosoofias nimetatakse seda ka objekt- ja metakeele eristuseks – semantilise tõusu korral hakatakse metakeeles rääkima objektkeelest. Mihkelsoni

---

loolisest suunast. Nii et julgemalt mõeldes võib Mihkelsoni proosat pidada hegelianismi esindajaks eesti kirjanduses.

romaanides leidub erakordselt palju semantilise tõusu variatsioone, mil liigutakse metakeele tasandile – räägitakse nimedest, nimetamistest, sõnadest, tähendustest, lausetest jms. Mõned näited „Katkuhauast”:

- (1) Siis tuligi mulle pähe see lause, et meid tapeti liiga vähe, lause oli mitmuses, kuigi näis käivat minu kohta. (KH: 11)
- (2) Miks ma *vaatab, toob, teeb*, kes see tema on, kes probleemi kolmandas isikus lahendab, jäi mulle arusaamatuks, kuigi Tõnu rääkis ilmselgelt endast. (KH: 46)
- (3) Niisiis – proua Binta, mõtlesin ma. Nime osutavale sõnaühendile järgneb paus, sest ma ei tea, mida VEEL ütelda või keda see tähistab. (KH: 58)
- (4) Ma käisin kontrollimas, et ega sa ära ei kao. // Mulle tundub kuidagi võigas seda lauset praegugi valjusti ütelda. (KH: 219)
- (5) Kas sa saad mulle andeks anda! // See lause tundub mulle pärast ülestunnistust nii ilmvoimatu, et mul jääb hing kinni. (KH: 259)

Juba semantiline tõus üksinda viib mõtted semantilise pragmatismi mängumaale – sõnad ja laused ei räägi mitte objektiivsest maailmast, vaid teistest lausetest ja sõnadest. Tekib kahtlus, et äkki ei pääsetagi neist välja.

Mihkelsoni romaanide semantiline tõus muutub eriti tähendusrikkaks, kui seda vaadata koos jutumärkide vältimisega. Just jutumärgid on semantilise tõusu märkimise peamine tööriist: kui räägitakse metakeeles objektkeele sõnadest ja lausetest, siis asetatakse need jutumärkidesse, et selgesti näidata, kas kõne all on asjad maailmas – kohvitassid, metsavennad – või hoopis asjadest rääkimine – „kohvitassid”, „metsavennad”. Samasugune funktsioon on otsekõne eristamisel jutumärkidega. Teatades, mida keegi ütles, sooritatakse semantiline tõus ja lisatakse selguse huvides jutumärgid – just seda Mihkelson ei tee. Kui aga otsekõne märkimiseks jutumärke ei kasutata, siis jääb mulje, et ei räägita enam sellest, mida keegi ütles, vaid sellest, kuidas maailmas asjad on. Nende kahe tasandi tahtlik hägustamine tekitab lugejas mulje, et see, mida räägitakse, ja see, kuidas asjad on, ongi mingis mõttes sama. See aga pole muud kui semantilise pragmatisti diskursiiv-kontseptuaalse lõksu loosungini lihtsustatud sedastus.

Representatsioonistil on vaja eristada metakeelt objektkeelest, et kirjeldada maailma objektiivset struktuuri. Siis saab ta mugavalt selgitada, millele osutavad sõnad keelevälises maailmas. Kui representatsioonistlikult eeldada, et objekt- ja metakeel on eristatud, aga samal ajal jätta Mihkelsoni kombel selle eristuse peamine semantiline tööriist – jutumärgid – kasutamata, siis võiks ühelt poolt mõelda, et püsitakse lihtsalt ühel tasandil, nt objektkeeles – räägitakse maailma asjadest ja mitte keelest. Teiselt poolt aga teeb Mihkelson rohkelt semantilisi tõuse, st just nimelt osutab pidevalt keelele enesele tagasi. Nii teeb Mihkelson nende kahe võtte koosmänguga selgeks, et ei püsita mitte objektitasandil, vaid tühistatakse meta- ja objektkeele eristus. Sellega tekitab Mihkelson lugejas mulje, justkui oleksid need kaks keeletasandit võrdsustatud ega saaks kindlalt eristada, kas räägitakse asjadest või keelest – kui asjadest, siis tegelikult ka keelest, ja vastupidi. Nii paneb Mihkelson lugejas idanema idee,

et keelevälist maailma polegi. Täenduslikud üksused jäävad keerlema nende endi kehtestatud kontseptuaalsesse lõksu.

Rohked jutumärkideta semantilised tõusud aktiveerivad ka kontekstilise mõtlemise, mis õonestab representatsioonismi veelgi ja lükkab lugeja otsustavalt pragmatismi poole. Jutumärkide puudumisel on lugejal tavapärasest raskem aru saada, kellele osutavad löigu või lause piires isikulised asesõnad, st kes räägib ja kellest räägitakse (vt eeltoodud näitelauseid 1–5). Asi pole selles, et lugejal poleks võimalik igale asesõnale leida usutav osutus, mis kogu loo kooskõllalisust alal hoiab, vaid selles, et lugejat sunnitakse selleks erilisel pingutama. Asesõnade osutus sõltub loo kontekstist ja nii sunnibki see pingutus lugejat järjepidevalt otsima ja määrama konteksti, mis aitaks osutuse paika panna. Tagajärjeks on teravdatud kontekstitaju.⁴

Seetõttu tekitavad Mihkelsoni teosed mulje, et kontekst ja seega asesõnade osutus virvendab ja vilgub. See kehtestab semantilise välja, kus lugejat sunnitakse asju nägema korraga erinevatest perspektiividest ning teos hakkab talle tunduma mitmehäälsena.⁵ Selline kirjandustehniline võte õonestab representatsioonistlikku intuitsiooni. Lugeja tajub, kuidas ta ei saa niisama hõlpsalt kätte üht ja ainsat kontekstivaba jumalikku vaatepunkti, et näha, kuidas asjad tegelikult on. Kui aga ei saa maailma vaadelda kontekstivabast vaatepunktist, siis ei jää muud üle, kui jälgida maailma omaks võetud diskursiiv-kontseptuaalsest vanglast.

Niisiis teevad Mihkelsoni laused lugeja vaimus salamahti mitut asja korraga. Laused, nagu näidetes 1–5, aktiveerivad kontekstitundlikkuse ja ühtlasi muudavad semantilise suletuse lugeja jaoks koduseks. See võte on eriti salakaval, kui tegu on emotsionaalselt pingeliste olukordadega, nagu näidetes 4 ja 5.

Seda Mihkelsoni lause tasandil toimuvat protsessi peegeldab eespool kirjeldatud üldine narratiivse strateegia esteetika. Need kaks tasandit moodustavad vastastikku toetava hermeneutilise ringi. Narratiivse strateegia käivitavaks jõuks oli skeptitsismi-äng ja lugejale näidati, et selle leevendamiseks tuleb loobuda representatsioonismist. See aga tähendab lausepoeetika tasandil ühtlasi seda, et objekt- ja metakeele eristamine võib osutada eksitavaks. Selle range silmaspidamine vihjab mõtteviisile, et laused ja objektiivne maailm on kaks ise asja. Sellise metafüüsilise lõhe tingimustes skeptitsismi-ängi aga naljalt ei leevenda. Lahenduseks on lasta end tõmmata diskursiiv-kontseptuaalsesse lõksu, mida lause tasandil näidatakse jutumärkideta semantiliste tõusudega. Nii moodustavad narratiivne strateegia ja kirjanduslikud võtted üheskoos tugeva esteetilise jõu. Eraldivõetuna polekski nad nii veenvad, aga ühiselt mõjutavad nad lugejat, et too kammitseks oma metafüüsilisi ambitsioone ja kohaneks semantilise pragmatismi vaateviisiga.

⁴ Jutumärkide puudumist Mihkelsoni romaanides on analüüsinud ka Jaak Tomberg (2011: 113). Ta juhib samuti tähelepanu sellele, et jutumärkide puudumine hägustab harjumuspäraseid piire kirjelduse ja otsekõne vahel, mis avaldab pidevat lisakoormust lugejale.

⁵ Samasugust Mihkelsoni lugemise kogemust on kirjeldanud Arne Merilai (2004). Ta seostab selle sisesiirdega ja pakub välja, et „[t]ähelepanelikul vaatlejal tuleb tõdeda, et tegu ei ole võib-olla ainult luuletehnilise võttega, vaid ehk koguni vaimulaadiga” (Merilai 2004: 880). Tõepoolest, tegu on semantilise pragmatismi vaimulaadiga, mis Mihkelsonil põhineb jutumärkideta semantilistel tõusudel.

Toon veel ühe näite lausepoeetika ja narratiivse strateegia koosmängu dialektikast: „Ta ise nutvat vähe – ma ise nutan vähe –, tema pea panevat ringi käima surma-joovastus” (AU: 259). Kaudses kõneviisis „ta ise nutvat vähe” on kahtlus, skeptitsismi avaldus. Lugejale antakse mõista, et tunnistajad on ebausaldusväärsed. Eksitav on nüüd aga seepeale küsida representatsioonistlikult, kas see nutt on ka päriselt olemas. Tegusõna *nutma* kordamisega sooritatud semantiline tõus annab mõista, et kõik selgitused jäävad juba kehtestatud tähenduste tasemele, sõna ei ulatu kuhugi väljapoole. Lugeja asub semantilises lõksus, mis struktureerib ja esemestab inimliku maailma. Seeläbi vaigistatakse lugeja metafüüsilist igatsust saada teada, milline on maailm n-ö päriselt, väljaspool keelemängu. Seejuures on oluline, et tegusõna kordus on tähendusriikka variatsiooniga: jutumärkideta pole ju enam selge, kellele asesõna *ma* viitab. See paneb sujuvalt asju korruga mitmest perspektiivist nägema. Sellega osutatakse, et lause kuulub laiemasse ühisesse keelemängu, mille omaksvõtmise ja kasutamisega struktureeritakse maailm nutvateks ja mittenutvateks. Nende kordustega tuuakse esile, et maailma mitte ei kirjeldata, vaid luuakse koostööna tähendusprotsessis, kus kehtestatakse nutmine ja suremine. Nii väljendab see üksik lause narratiivset strateegiat tervikuna – protsessi skeptitsismiängist eksistentsiaalsesse.

Kokkuvõte

Kuidas kujutada ette seda, mis minevikus juhtus? Sageli representatsioonistlikult – võib-olla samamoodi, nagu kujutatakse ette pärast surma „maha jäävat” maailma. Kujutletakse vaimusilmas sündmusi, justkui liueldakse näiteks metsade ja majade kohal, nähakse metsavendi punkrist väljumas, relvad käes, näod pinevil. Samamoodi kujutletakse maailma väljaspool diskursiivseid praktikaid – justkui tõustakse oma lugude kohale ja nähakse iseendid üksteisele jutustamas sellest, kuidas omatakse silmi, millega teisi ja maailma nähakse.

Ent pragmatist hoiatab, et nii minevikus kui ka üldse väljaspool endid saab näha ainult seda, mida endaga kaasas kantakse. Kui kujutatakse ette metsavendi punkrist väljumas, siis sellepärast, et selline lugu aitab paremini olevikus olla ja eesmärke seada. Mõnes teises loos väljuvad hoopis imperialistlikud bandiidid oma illegaalsest urgastest. Mihkelsoni proosa toobki esile selle representatsioonistliku pettekujutelma, nagu saaks tõusta kõikide lugude kohale, et näha asju läbi loota ükskõiksuse – minevikku nii, nagu see päriselt oli.

Mihkelsoni romaanide üks peamisi moraale ongi see, et kogukonnana aitab paremini edasi tegutseda, kui kammitseda oma metafüüsilisi ulmasid, mis võivad tuleneda liialt representatsioonistlikust ajaloomõistmisest. Nende ulmade tõttu võib halvata skeptitsismiäng – keegi ei tea, mis juhtus, ega saagi kindlalt teada, ja nüüd ei oska enam kuidagi edasi olla. Tekib hirm, et ollakse kõigest saatuse mängukannid, ja nii kaotatakse julgus tulevikuga midagi peale hakata. Põhjendasin artiklis, et lähenduseks pakutakse välja pragmatistlik lähenemine. Selle järgi on mõistlik tunnistada, et elatakse diskursiiv-kontseptuaalses vanglas, kus peab kehtestama oma narratiivi, mis aitab edasi olla. Nii avaneb tähenduslik maailm.

Artikkel on valminud Ene Mihkelsoni Seltsi stipendiumi toel. Tänan Jaak Tombergi, kes luges artikli mustandit ja tegi väärtuslikke parandusettepanekuid.

KIRJANDUS

- Bernstein, Richard J. 2010.** *The Pragmatic Turn*. Cambridge, UK–Malden, MA: Polity.
- Button, Tim 2013.** *The Limits of Realism*. Oxford: Oxford University Press.
- Hale, Bob; Wright, Crispin; Miller, Alexander (toim) 2017.** *A Companion to the Philosophy of Language*. Chichester, UK: John Wiley & Sons, Ltd.
- Kronberg, Janika 2005.** Tõu tõlk. – Päevad on laused. Ene Mihkelson. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 11–20.
- Laanes, Eneken 2009.** Lepitamatud dialoogid. Subjekt ja mälu nõukogudejärgses eesti romaanis. (Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuenssis 9.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Merilai, Arne 2004.** Sisesiire. Ene Mihkelsoni poetikast. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 873–881.
- Mihkelson, Ene 2001.** Ahasveeruse uni. Tallinn: Tuum.
- Mihkelson, Ene 2007.** Katkuhaud. Tallinn: Varrak.
- Misak, Cheryl J. 2016.** *Cambridge Pragmatism: From Peirce and James to Ramsey and Wittgenstein*. Oxford: Oxford University Press.
- Pilv, Aare 2005.** Pingul veinilähkrid. – Päevad on laused. Ene Mihkelson. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 33–41.
- Rein, Eva 2005.** Trauma, keha, mälu ja narratiiv Ene Mihkelsoni romaanis „Ahasveeruse uni”. – Päevad on laused. Ene Mihkelson. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 55–75.
- Rorty, Richard 1979.** *Philosophy and the Mirror of Nature*. Princeton: Princeton University Press.
- Sakova, Aija 2005.** Kirjutamine kui mäletamine: Ene Mihkelsoni „Ahasveeruse une” ning Christa Wolfi „Mõtisklused Christa T.-st” ja „Lapsepõlvelõimede” võrdlus. – Päevad on laused. Ene Mihkelson. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 76–92.
- Sellars, Wilfrid 2010 [1956].** Empirism ja vaimufilosoofia. Tlk Anto Unt. – Akadeemia, nr 9, lk 1713–1735; nr 10, lk 1905–1928; nr 11, lk 2091–2112; nr 12, lk 2279–2303.
- Sova, Henrik 2019.** A non-substantial meta-semantics for global expressivism. – *Acta Analytica*, nr 34, kd 4, lk 505–514.
- Tomberg, Jaak 2011.** Kirjanduse lepitarve otstarve. (Heuremata.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Wittgenstein, Ludwig 2000 [1969].** Tõsikindlusest. Tlk Andres Luure. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Ilmamaa.
- Wittgenstein, Ludwig 2005 [1953].** Filosoofilised uurimused. Tlk Andres Luure. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Ilmamaa.

Henrik Sova (snd 1983), MA, Tartu Ülikooli filosoofia osakonna doktorant (Jakobi 2, 51005 Tartu), henrik.sova@gmail.com

Semantic pragmatism in Ene Mihkelson's literary works

Keywords: pragmatism, semantic pragmatism, representationalism, Ene Mihkelson, scepticism, history

The article argues that the aesthetics of Ene Mihkelson's prose invites the reader to give up the representationalist framework and instead adopt semantic pragmatism. Representationalism is a position in philosophy of language according to which sentences represent mind- and language-independent objective reality. Semantic pragmatism, however, does not consider sentences as representing reality, but rather takes the central aspect of a sentence's meaning to be its role in a community's language game.

The first part of the article explains how semantic pragmatism rejects representationalism, acknowledges the discursive-conceptual trap and thereby mitigates scepticism. According to this framework, history is not a fixed set of past events, but is rather determined by the discursive-conceptual framework that a given community has decided to establish as a narrative of history. The second part of the article explicates how the aesthetic force of Mihkelson's fiction pressurises the reader to embrace this semantic pragmatist attitude towards history both at the levels of narrative strategy and sentence poetics.

The central motive of her narrative strategy is a kind of scepticist anxiety: The main characters want to know what happened in the past, but are unable to do so because the past is entangled in the web of incoherent sources of information. By sympathising with the characters of Mihkelson's prose, the reader realizes that the only way to overcome the scepticist anxiety is to give up the representationalist attitude towards history and accept semantic pragmatism. This aesthetic manipulation is strengthened further by certain poetic devices such as semantic accent and lack of quotation marks.

Henrik Sova (b. 1983), MA, PhD student, Department of Philosophy, University of Tartu (Jakobi 2, 51005 Tartu), henrik.sova@gmail.com